

Patrocinium settlement names in Europe The findings of an international research program

In 2010 we started an international research project which was aimed at presenting the situation and the special features of settlement names of patrocinium origin in diverse language areas of Europe. Since this name type is characteristic of certain parts of Europe (in the German, Italian, French, Spanish speaking areas and in the Carpathian Basin) to the exclusion of others, I chose the participants of the project accordingly. The call was well received, 15 researchers from 10 countries indicated that they would like to participate in the project. The final outcome was that 11 studies were published in a volume entitled "Patrocinium Settlement Names in Europe". This paper presents the findings of the project, focusing mainly on the following issues: patrociniums and patrocinium settlement names in Europe; circumstances of this name type formation; chronological features of the name type; onomato-geographical characteristics of patrocinium settlement names; structural issues; changes of settlement names of patrocinium origin.

Keywords: international project in onomastics, research on European settlement names, patrocinium settlement names.

TÓTH VALÉRIA

A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk?*

1. Az oklevelek keletkezési körülményeinek tisztázása, ezen belül kiállításuk időpontjának meghatározása mindenekelőtt az oklevéltan feladata. Anyanyelvünk korai emlékeit tartalmazó középkori okleveleink vizsgálata azonban nyelvünk múltjának feltárása szempontjából sem érdektelen, s ez különösen is vonatkozik első írásos forrásainkra, legkorábbi görög és latin nyelvű okleveleinkre.

A magyar nyelvtörténetírás SZAMOTA 1895-ben írt szemléletformáló munkájától, illetve az OklSz. megjelenésétől kezdve számol megkerülhetetlenül középkori okleveleink nyelvi adataival. Hazai okleveles forrásaink közül „A veszprémvölgyi apácák adománylevele” (a továbbiakban a nyelvtörténeti munkákban hagyományozódott rövidítéssel: VeszprAd.) anyanyelvünk múltjának feltárásában kiemelt jelentőségű, hiszen nem kevesebbet állítunk, minthogy e görög nyelvű oklevél (néhány korábbi arab, illetve bizánci görög eredetű külföldi forrást követően) a legelső hazai nyelvemlékünk.

Az 1109-es másolatban fennmaradt VeszprAd. eredeti oklevélpéldányára vonatkozóan a nyelvtörténeti szakirodalom lényegében máig elfogadja a HÓMANTól származó (1917: 231), az ezredforduló környékére megállapított (1000–1001) keletkezést, a hivatkozások pedig SZENTPÉTERY (1918: 51) nyomán rendre az „1002. előtt” datációt közlik. Ennek nyomán nyelvünk történetírói számára nem kérdőjeleződött meg, hogy a VeszprAd. „a legkorábbi magyar származású magyar nyelvemlék” (ÓMolv. 14–5; vö. KNEZSA 1947: 140, MOLNÁR–SIMON /1980: 11,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

DÖMÖTÖR 2006: 14. stb.; további szerzőkre l. még HOLLER 2011: 278). Nem kérdőjeleződött meg ez a datálás a legutóbbi időkig, annak ellenére, hogy HORVÁT ötletét (1834: 85–8) felhasználva MORAVCSIK (1938: 416) eltérő álláspontot képvisel, majd nyomán GYÖRFFY a görög monostor alapítását 1018 tájára helyezi (1977/1983: 322–3, vö. „cr. a. 1018 aut in annis subsequentibus fundatum”, DHA. 81). (Megjegyezzük, hogy ÉRSZEGI GÉZA az alapítást a monostor patrocíniumára hivatkozva még későbbre, 1030 k.-re valószínűsíti [2000: 167, 170–2]. Ehhez l. THOROCZKAY 2010: 437.)

A nyelvtörténész számára azért is fontos ez az eredendően diplomatikai kérdés, mivel néhány jelentős nyelvészeti munka immár átveszi ezt a feltételezett alapítási időpontot, ezzel az oklevél szövegébe foglalt nyelvi adatokat évtizedekkel későbbre helyezi, azt akár az 1030-as évekig is kitolja: pl. EWUng. *király, szombat* [mindkét datálással], KMHsz. *Sarlós*: [1018–31]. (Hasonlóképpen egyháztörténelmi vonatkozásban: SZÁNTÓ 1983: 315, HERVAY 1984: 192, MKatLex. *veszprémvölgyi apácák kolostora* stb.) Nem érdektelen ez a kronológia sem a 11. század folyamán lezajlott nyelvi változások leírása szempontjából, de a 11. század első felének okleveleiből származó, átiratokban, hamisítványokban fennmaradt nyelvi adatoknak az értékelése tekintetében sem (szemben PAIS véleményével: 1939: 40).

HOLLER LÁSZLÓ e kérdésnek szenteli közelmúltban közzétett kiváló tanulmányát (2011), majd a gondolatsor folytatásaként az 1109-es megújító oklevélre vonatkozó megfontolásokkal (2012) egyben további indokolását is adja az előző tanulmány végkövetkeztetésének. Főképpen BALOGH ALBIN munkájára (1947) támaszkodva tekinti át a kérdést, részint BALOGH érveit továbbgondolva, részint a hozzájuk kapcsolható korábbi és későbbi szerzők véleményét fontolóra véve alakítja ki álláspontját, mely szerint a veszprémvölgyi monostort Géza alapította, mégpedig leginkább valószínűsíthetően 980 körül (HOLLER 2011: 291, 2012: 51). (A Géza által történt alapítás melletti érveléshez l. még: LÁSZLÓ 1963: 390, KOMJÁTHY 1971, TIMKÓ 1971: 398; vö. KRISTÓ 2003: 88.)

HOLLER korábbi tanulmánya – megalapozottan és meggyőzően – szigorú kritika alá vonja az oklevél késői, 1018 utáni „MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle” datálását (2011: 283–8). Ennek az elméletnek a pillére a Margit-legenda gyakran idézett helye, mely Imre herceg jegyesét a „gevrek chazar [...] leyanja”-nak mondja (MargLeg. 46. [23v]). Függetlenül attól a kérdéstől, hogy a legenda latin forrásszövegének *imperator Romanorum* („filium imperatoris Romanorum”: CFH. 3: 2013, SRH.² 2: 689) kifejezése mögött a bizánci vagy a német-római császár személye áll-e, még a jegyes bizánci származása sem indokolná önmagában egy görög női monostor alapítását Magyarországon (vö. SZENTPÉTERY 1938: 194, 2. j., HOLLER 2011: 283). E kérdésben hasonlóképpen nyilatkozik TÓTH ENDRE (2012)¹ is. (Ám azon nézetével, amely kétségbe vonja e monostor – kánonjogi értelemben vett – görög rítusát², ezzel együtt szerzetesi hovatarozását, nem tudunk

¹ TÓTH ENDRE hozzászólása (2012) a Magyar Nyelv jelen számában olvasható.

² Tanulmányunkban *ritus*-on – a köznyelvi jelentéstől eltérően – nem csupán a szertartások megszabott rendjét értjük (vö. ÉKsz.²), annak kánonjogi jelentése: a „részegyházak jellemző saját

azonosulni.) A kései alapítás elméletéhez csatlakozó, a bizánci–magyar kapcsolatok tekintetében „kedvező” történelmi háttér nem is kíván alaposabb mérlegelést – ezt lakonikus megjegyzésével HOLLER is alátámasztja (2011: 283) –, ilyet a Géza és István idejéből felmerült bármely dátumhoz rendelni tudunk.

Kétségtelen, hogy számos megfontolásra érdemes szempont szól a Géza által történt alapítás mellett. A datálásnak a „legvalószínűbben a 980 körüli időre” (HOLLER 2011: 291, a kiemelést mellőzöm: Sz. R.) történő leszűkítése ugyanakkor, mely hasonlóképpen a „kedvező” történelmi háttér ismertetésén nyugszik, erősen vitatható. Semmi sem indokolja ugyanis, hogy e monostor alapításának feltétlenül („jóval”) a római egyház iránti, Gézától kezdeményezett elköteleződés előtt kellett történnie (i. h.). Ez az „elköteleződés” egyfelől ugyanis még nagyon sokáig – ha eltérő hangsúlyokkal is – nem „vagy-vagy” hanem „is-is” jellegű. Géza például a római misszió befolyásának erősödése ellenére sem utasította ki a bizánci egyház képviselőit, mint ahogyan száz évvel korábban – fordított helyzetben – Borisz fejedelem tette a római misszionáriusokkal (PIRIGYI 1988: 162, NÓTÁRI 2005: 30). István király pedig egy időben létesít zarándokházat Konstantinápolyban és Rómában. Később I. András még az egyházszakadás előtti évben (1053) keleti monostort alapít Visegrádon.

Abban a kérdésben, amelyet HOLLER LÁSZLÓ első tanulmányának címéül választott: „Géza vagy István i d e j é b e n alapították-e a veszprémvölgyi monostort?” (2011: 276, a kiemelés tőlem: Sz. R.), nem kívánok állást foglalni, mindkét lehetőséget elképzelhetőnek tartom. Mindazonáltal az alapítás idejére – ezzel együtt nyelvemlékünk elsőségére – vonatkozóan szeretnék érvelni a hagyományos terminus ad quem mellett, illetve annak nem jelentős módosítására teszek javaslatot, miközben a terminus a quo kérdését nyitva hagyom.

Ha azonban úgy tesszük fel a kérdést, hogy „Géza vagy István a l a p í t o t t a - e a veszprémvölgyi monostort?”, a válaszom: per definitionem egyikük sem. A kutatástörténet meg-megújuló vitái lényegében oda térnek vissza, hogy az eredeti és a megújító oklevél által említett két István azonos személy-e (Szent István király), avagy a korábbi megnevezés esetleg Géza fejedelmet jelöli. Hagyományosan ugyanis – szóba jöhető közreműködő oklevélbeli említése (pontosabban: ennek észrevétele) híján – egyiküket szokás a monostor tényleges alapítójának tekinteni. Ennek következtében a kutatók a datálás kérdését is elsősorban az „alapító” fejedelem vagy király személyéhez köthető szándékok (ilyen volt például Imre herceg tervezett bizánci érdekeltségű házassága), intézkedések, illetőleg kapcsolódó történelmi események sorából igyekeztek magyarázni. A monostort jogi értelemben ténylegesen alapító személy azonban – mint alább látni fogjuk – nem lehet egyik uralkodónk sem, ennek felismerése közelebb vihet bennünket az alapítás idejének kérdéséhez. E kérdés kulcsa pedig az 1109. évi renovatio titokzatos *auctor monasterii* kifejezésében rejlik.

liturgikus és egyházfegyelmi rendszere és teológiai-lelki öröksége” (MKaLex. *ritus*, további jelenségeire l. uo.).

2. A megújító oklevél *auctor monasterii* kifejezésének problémája. – Az 1109-es renovatio szövegéből csupán annyi derül ki, hogy az *auctor* görög nyelvű, „miatta” íródott az eredeti oklevél görög nyelven: „*Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum*” (az eredeti oklevélről átírva, vö. DHA. 377), azaz ’a régi adománylevel pedig a monostor alapítójának nyelve szerint görögül íratott’. Az alapító görög nyelvűségének kitétele a kutatástörténet számára nemigen értelmezhető sem Géza, sem István király vonatkozásában. Bár KRAJNYÁK határozottan állítja, hogy „a szent királynak is tudnia kellett görögül” (1926: 499), és HOLLER is tesz egy óvatos utalást, miszerint Géza esetleg tudott görögül (2011: 289), ebből azonban az alapító személyére nézve nem vonnak le további konzekvenciát. És persze a *iuxta linguam* kitételel nehezen is lehetne ’idegennyelv-tudás’-ként értelmezni. Az ellentmondás feloldására elvileg két lehetőség kínálkozik:

1. Ha uralkodóink egyike alapította a monostort, az *auctor* kifejezést más módon kell értelmezni. Erre a következő „megoldások” születtek: az *auctor* nem maga az alapító, hanem a) a monostor tulajdonosa, azaz a görög nyelvű szerzetesnők (PAIS 1940: 42), – b) az első igumenia³ (CZEBE 1916: 112, DARKÓ 1917: 348), – c) nem feltétlenül görög nyelvű, hanem egy görög szertartású személy (MELICH 1910: 294), például Sarolt (MELICH 1925–1929: 39), vagy Imre herceg leendő felesége (HORVÁT 1834: 89, GYÖRFFY 1977/1983: 322), esetleg István király nővére, Gavril Radomir bolgár cár utóbb elűzött felesége (DUDÁS–LEGEZA–SZACSVAY 1993: 15), illetve az elűzött cárné még Bulgáriában fogant fia, Géza unokája (FEHÉR 1927–8: 12–6. alapján KOMJÁTHY 1971: 45–6), – továbbá d) a monostoralapítás gondolatának felvetője (CZEBE 1916: 97), „értelmi szerzője” (MKatLex. *veszprémvölgyi görög alapítólevél*), aki feltehetően egy görög pap (BALOGH 1947: 23), – e) a görög nyelvűség csupán a renovatio fogalmazójának okoskodó nézete (SZENTPÉTERY 1938: 193–4), „Simon püspök [...] jóhiszemű ötlete” (HÓMAN 1917: 232–3), illetve a Géza általi alapítás elkendőzésére szolgáló magyarázat (HOLLER 2012: 69), – de f) a szöveget „értelmessé tevő” kiegészítésre is akad példa, mely szerint: „*iuxta linguam auctoris privilegii monasterii graece scriptum*”, azaz: ’a monostor kiváltságlevelé szerzőjének nyelvéhez képest görögül íratott’ (KARÁCSONYI 1904: 60, a kiemelés tőlem: Sz. R.). (Vö. még: GUTHEIL 1977: 141–2, HOLLER 2012: 67–9.) Ugyanakkor e sokféle értelmezési

³ A terminológia számos, e helyütt nem részletezendő problémát vet fel. Jelen írásunkban (részben elszakadva a vonatkozó szakirodalmi hagyománytól) a következő gyakorlatot követjük: 1. A görög szerzetesi lakóhelyeket (*koinobion, petra, lavra, monastérion, moné*), ha annak jellege nem releváns, kissé egyszerűsítve *monostor*-ként említjük. – 2. A görög női monostor közvetlen előjárója az *igumenia* (vö. or. *игуменья*; l. VeszprAd. *ἡγουμένη[s]*, ’fejedelemasszony’ [CZEBE 1916: 18, MORAVCSIK /1988: 80], de: ’apátnő’ [GYÖRFFY 1977/1983: 321]). A veszprémvölgyi monostor viszonylatában az *apátnő* megnevezést csak a későbbi – feltehetően bencés (1210: Stella *Abbatissa*, F. 3/1: 103; 1224: Margareta *abbatissa*, HO. 7: 10; vö. GUTHEIL 1930: 40, 35. j.), majd 1240 után ciszterci (vö. SCG. 2: 228, SZÉKELY 1942: 9, HERVAY 1984: 193) – előjáróra alkalmazzuk. – 3. A suffraganeus püspökségek alkotta egyháztartományt a keleti egyház tekintetében (kivéve a citált szakirodalmat) nem *érsekség*-nek, hanem *metropolia*-nak, előjáróját pedig nem *érsek*-nek, hanem *metropolitá*-nak nevezzük. Megjegyezzük, hogy a nyugati egyházban sem teljesen szinonim jelentésű az *érsek* (*archiepiscopus*) és a *metropolita* fogalma (vö. CIC. 435. kánon).

lehetőség (voltaképpen találgatás) már csak a miatt is gyanút ébreszt, hogy teljesen szembe megy a középkori joggyakorlat – éppen a jogviták elkerülését célzó – egyértelműsége, világosságra való törekvésével.

2. Ha a görög nyelvű *auctor* mégis a monostor alapítója, Géza fejedelemnek, illetve István királynak kell más szerepet tulajdonítani a monostoralapítás jogi aktusában. A fenti ellentmondás innen közelítő feloldására ismereteim szerint még nem történt kísérlet. Lényegében ebbe az irányba mutatna GYÖRFFY szövegkiadásának egy 14. század végi kapcsolódó oklevélrészlettel megtámogatott jegyzete: „[auctoris] intellige: fundatoris” (DHA. 377). (Hasonlóképpen a MKLSz. *auctor*: „2. fundator ... a de institutis”, majd egyházi intézményi példaként kizárólag az 1109-es renovatio vonatkozó részletét közli.) Attól eltekintve, hogy a két fogalom azonosítása diplomatikailag vitatható (l. alább), az uralkodónak – aki viszont nem görög nyelvű (az azonosítás logikája szerint tehát: ha nem *auctor*, nem is *fundator*) – e körülmények közti szerepét maga GYÖRFFY nem tisztázta, sőt e jegyzetnek ellentmondva másutt alapítónak ő is a királyt nevezi (pl. 1977/1983: 322–3), illetve szintén az *auctor* jelentésének a módosítására tesz kísérletet (l. fent: c) pont). Másfelől pedig HOLLER tekint jó irányba, amikor megállapítja, hogy „a *fundator* és az *auctor* két külön aktivitásra utal” (2012: 67). HOLLER LÁSZLÓ (egyebekben nem részletezett) megsejtése helyes, e két külön aktivitás – mint jogi terminus – világosan elkülönülni látszik a magyar és az európai középkori egyházi (és jogi) nyelvhasználatban.

3. Az *auctor monasterii* kifejezés a középkori forrásokban. – A középkori latin nyelvű forrásokban a *fundator* és az *auctor* szavak bizonyos konnotációkban szinonimák: pl. „*auctor civitatis, id est fundator ut Romulus Romae*” (‘a város létrehozója, azaz alapítója, mint Rómáé Romulus’) – jegyzi fel a 12. század első felében Honorius Augustodunensis (PL. 172: 348). A korabeli egyházjogi használatban a *fundator ecclesiae* és az *auctor ecclesiae* jelentése is – látszólag – azonos: ‘valamely egyház (templom) alapítója’: l. pl.: 1186 e: Reginaldus abbas Ramesiensis nove *auctor ecclesie* (PL. 160: 446) ~ 1296: S. Ladislai regis, qui est *fundator ipsius ecclesiae* (F. 4/3: 504–5). Hasonlóképpen azonosnak tűnik a *fundator monasterii* és *auctor monasterii* kifejezések jelentése is: ‘a monostor alapítója’.

A középkori nyugati monostorok tekintetében *alapító*-nak egyfelől azt a jellemzőbben világi személyt (királyt, nemest) szokás nevezni, aki a szerzetesek számára – rendszerint saját birtokán – monostort épít, ellátásukról adományok (és más egyéb kiváltságok) útján gondoskodik. Másfelől azonban *alapító* az az egyházi személy (esetleg közösség) is, mely az új monostorban a szerzetesi jelenlétet biztosítja: az új közösséget küldi (vagy mint közösség magából kibocsátja), illetve még jellemzőbben a kibocsátott szerzetescsoport (leendő) vezetőjeként az új alapítás helyén megszervezi, majd közösségével megkezdí a szerzeteséletet. Ez utóbbi (szűkebb, egyházjogi) értelemben az alapító szükségszerűen egyházi személy: vagy az új közösség közvetlen előljárója vagy a filiációs ellenőrző jogokat gyakoroló előljáró (ez utóbbira l. SZENTGYÖRGYI 2010a: 8). A középkori latin

nyelvű források egyértelmű terminusokkal különböztetik meg a monostoralapítást „külső” és „belső” résztvevőit.

A *fundator* rendszeren a monostor életének külső feltételeit (pl. épület, birtokok, illetve egyéb, a létfenntartással összefüggő szükségleteket) biztosító világi, ritkábban egyházi személyt (a „külső alapító”-t) jelöli. Vö. pl. 935: dominus Hermannus, *fundator* eiusdem *monasterii* (MGH. SS 24c: 824), 1075: archiepiscopus Coloniensis, multorum *fundator* monasteriorum (MGH. SS 24a: 238), 1086: Leupoldus marchio Austrie [...] Leupoldus Largus filius eius [...] *fundator monasteriorum* sancte Crucis et in Neuburch (MGH. SS 17c: 540), 1091: Altmannus episcopus Pataviensis [...] *fundator monasterii* Chotwicensis (MGH. SS 17b: 365), 1124: pii *fundatores* Huno et Fredericus huic *monasterio* (MGH. SS 25b: 500), 1130: primus huius provincie princeps *fundatoris monasterii* Reynirsborn (MGH. SS 30/1: 531), 1138: miles Guntrammus, primus *fundator monasterii* in Salem (MGH. SS 24b: 646), 1142: Conradus, filius S. Leopoldi [...] Austriae Marchionis, *monasterii* ad S. Crucem *fundatoris* (F. 7/4: 60), 1201: dux et princeps egregius Boleslaus Altus dictus, *fundator cenobii* Lubensis (MGH. SS 19: 550), 1211: *Monasterium*, ubi etiam *fundatoris* corpus pie et devote sepultum requiescit (Tihanyi összeírás: PRT 10: 502), 1250 u.: genealogia et [...] nomina nobilissimorum principum *fundatorum monasterii* sancte Marie in Dyessen (MGH. SS 17a: 328), 1251: comite Ricardo, eiusdem *monasterii fundatore* (MGH. SS 27: 491), 1269: Thomas quondam Palatinus, *fundator monasterii* Erchy (F. 4/3: 498), 1300: per diuos Reges Hungarie et alios viros Christicolos *fundatores* ipsorum *Monasteriorum* (HO. 7: 301) stb. Hasonlóképpen a középkor anyanyelvű irodalmában: *fundatora az Calafstromnak* [...] Volt eegy nagy kazdag wrnak egy ffya [...] attya annya [...] Az varath zentoleek *kalafstrommaa* (ÉrdyK. 508, 512). Itt említendő továbbá a fentebb idézett, és némelyek által az *auctor* lehetséges jelentésének vélt „kezdeményező funkció” is, pl. 1347?: Bonifacius, Moguntinus archiepiscopus, Germanie apostolus, Fuldensis *fundator monasterii* (MGH. SS rer. Ger. 36/1: 61), a fuldai apátságot ugyanis 744-ben Bonifác megbízásából tanítványa, Sturmus alapította.

A monostor „belső”, egyházi alapítóját ugyanakkor, aki (legalább időlegesen) egyházz jogi tekintetben is előjárója, rendszeren apátja lesz a közösségnek, *auctor*-ként szokás említeni. Vö. pl. 724 u.: beatus Pirminus [abbas] *auctor* multorum *monasteriorum* (MGH. SS 17c: 538), 752 u.: hoc fuit principale propositum in illis, qui fuerunt *auctores Monasteriorum* [...]. Illud idem fenferat Pater Benedictus Santiffimus (RIS. 2: 360), 931 u.: monasterio [...], ubi Boso *auctor monasterii* et Berta abb.[atissa] preesse uidentur [...] S.[ancti] Bosonis *auctoris monasterii* (MGH. Lib. mem. 1/1: 119–20), 1080–1095: [abbatis] Geraldus, qui postea Silvae-Majoris in Aquitania *monasterii auctor* fuit (PL. 147: 1005) stb.

Az *auctor monasterii* kifejezés konzekvensnek tűnő használata eleve megkérdőjelezi az *auctor* fentebb idézett, szerteágazó értelmezésének létjogosultságát. Egyúttal az is könnyen belátható, hogy az *auctor* ilyen értelmű használata nem felel meg az általános értelemben vett jogi jelentéstartalomnak, azaz rendszeren nem az a személy, „akitől az oklevél tárgyául szolgáló jogi cselekmény származik” (SZENTPÉTERY 1930: 5, vö. HOLLER 2011: 67), ez jellemzően

a *fundator*. Ennek következtében pedig nemigen kell csodálkoznunk – sőt, ellenkezőleg: az írásművek célja és műfaja nagyon is indokolttá teszi –, hogy mind a történeti munkákban, mind az adományozások tényét vagy az ezekkel kapcsolatos jogügyleteket rögzítő oklevelek szövegében a *fundator* említése nagyságrendekkel gyakoribb, mint az *auctor*-é (vö. HOLLER 2012: 67).

A középkori forrásokban a *fundator* és az *auctor* ritkán együttesen is előfordul. Ez abban az esetben indokolt, ha az alapítás „külső” kezdeményezője olyan egyházi személy (pl. püspök), aki utóbb saját alapításának egyházi értelemben is előljárójává válik, l. pl. Lobbes monostoralapító Ursmer (Ursmarus) apátjáról: 10. sz.?: *fundator et auctor* eiusdem monasterii (MGH. SS 14: 554), azaz: ’ugyanazon apátságnak [egyszersmind] *fundator*-a [= külső létrehozója] és *auctor*-a [= belső alapítója, alapító apátja]’. A két kifejezés tehát ebben az értelemben utal – HOLLER kifejezésével – „két külön aktivitásra” (2012: 67). (Megjegyzendő, hogy az újkori latin nyelvű egyházi irodalom e megkülönböztetésre már nem feltétlenül érzékeny.) Mindazonáltal e két „aktivitás” a középkori forrásokban jóval gyakrabban esik egybe, mint azt a *fundator* és az *auctor* kifejezések együttes előfordulása mutatja. Ilyen esetekben ugyanis az írásművek céljának és műfajának okán (amint erről már említést tettünk) az alapító jellemzően *fundator*-ként említetik, pl. 13. sz.: sanctus Gerardus, *fundator* et primus abbas *cenobii* sancti Petri Broniensis (MGH. SS 25a: 51), Brogne-i Gerhard ugyanis saját birtokán alapította a monostort, melynek utóbb első apátja lett (a *primus abbas* említése ugyanakkor az *auctor*-ral egyenértékű).

Itt említendő a *fundator monasterii* kifejezés még egy lehetséges használata a középkori egyházi nyelvben. Korábbi, olyan időszakokra visszatekintve, amikor még nem kellett a monostorok alapításához „külső segítség”, az alapító apátot (aki a későbbi terminológia szerint *auctor*), különösen, ha monostorának lelkesége, hatása továbbterjedt (pl. kongregáció alapítója, vagy még inkább, ha későbbi értelemben vett „rendalapító”), szokás volt szintén *fundator*-nak nevezni. Vö. pl. 1115 e.: Sanctus Benedictus, Primus abbas et *fundator* huius *monasterii* (MGH. SS 34: 11; a *primus abbas* kifejezésben valójában ez esetben is ott rejlik az *auctor* jelentéstartalma).

Mindettől eltérő, kizárólag a világi alapítókra vonatkozó mozzanatokat különítenek el ugyanakkor a középkori oklevelekben (ritkábban más műfajú forrásokban is) a *fundator et constructor* (pl. 1342: Martinus, quondam Banus, *fundator et constructor* ipsius Monastery de Saagh, F. 8/4: 623), *fundator et dotator* (pl. 1263: Kolosmonostura [...], cuius *fundator et dotator* [...] Rex Hungariae, proauus noster, F. 4/3: 106), *fundator et patronus* (pl. 1224: nobilis vir, Micha Comes, *fundator et patronus* monasterii Thaliki, F. 3/1: 450; 1271: Ricardus rex Alemannie [...] sepultusque est in monasterio de Hailea, cuius *patronus* extitit et *fundator*; MGH. SS 28: 484; 1442: Mortunus quondam Banus *fundator et Patronus* eiusdem Monastery de Saagh, F. 8/7: 347–8) kifejezések együttes említései. (További egyházi intézményekre vonatkozóan l. MKLSz. *fundator* B 1.)

A középkori források tanúbizonyossága nyomán tehát az 1109-es Kálmán-féle megújító oklevél *auctor monasterii* kifejezése mögött kétségtávol a monostor alapítóját, közelebbről „belső”, egyházi megszervezőjét, illetve egyház-

jogi értelemben előljáróját kell keresnünk. Illetve kellene, ha a Veszprémvölgy monostora nyugati típusú szerzetesközösségként jött volna létre. De hogy viszonyul mindez a keleti szerzetességhez?

4. Monostoralapítás a keleti egyházban. – A szerzetesség intézménye a keleti (ortodox) kereszténységben sok tekintetben eltér a nyugati szerzetesrendekétől. Ennek részleteibe bocsátkozni ehelyütt nem szükséges, csupán néhány – a témánkat közvetlenül érintő – jellemzőt emelünk ki.

A keleti kereszténységben nincsenek nyugati típusú, különálló „szerzetesrendek”. Valamennyi szerzetes a Nagy Szent Vazul (Bazil) által hagyományozott életforma folytatója, ám e szerzetesek közösségei nem szerveződnek nyugati mintájú szerzetesrenddé. Maga a „bazilita” kifejezés is nyugati eredetű, használata pedig a nyugati szerzetesrendektől való megkülönböztetésben gyökerezik (vö. DUDÁS–LEGEZA–SZACSVAY 1993: 3). Kérdéskörünkre nézve ebből elsősorban az következik, hogy keleten nem a „szerzetesrend” alapít új monostort.

A korai időkben a szerzetesek nem voltak egyházi „hatóság” alá rendelve (amint Bazil regulájából kitetszik, olykor saját előljárójuk sem volt), egy-egy új közösség alapítása pedig spontán módon történhetett (vö. Nagy Szent Bazil szabályzata 35, DUDÁS–LEGEZA–SZACSVAY 1993: 10). Ehhez képest lényeges változást hoztak az 5–6. század szerzeteseket érintő egyházjogi rendelkezései. Elsőként a Khalkedóni Zsinat (Kr. u. 451) 4. kánonja rendelkezett olyképpen, hogy a monostoralapítást a helyi püspök engedélyéhez kötötte, a szerzeteseket pedig a püspök joghatósága alá helyezte (SCC. 6: 1226, vö. GUILLON–BURGARELLA–BAUSANI 1981: 115, SCHREINER 2002: 147, SZUROMI 2002: 238). E rendelkezéseket a következő évszázadban Iustinianus császár megerősíti és kiegészíti. Új monostort csak a helyi püspök engedélyével lehet építeni, miután ő a helyet személyesen megszentelte (Nov. 5. c. 1.), illetve előljárót a közösség választhat, de azt a helyi püspöknek jóvá kell hagynia (CI. 1, 3, 46). Az egyházi hierarchia befolyását a szerzetesközösség életére jól illusztrálja, hogy a szerzetesek csak püspökük engedélyével hagyhatják el városukat (GUILLON–BURGARELLA–BAUSANI 1981: 115), a fővárosba történő utazás lehetőségét Iustinianus egyenesen a pátriárka írásbeli engedélyéhez köti (Nov. 86. c. 8., vö. SÁRY 2007: 68), míg maga a pátriárka delegátus útján felügyeli a monostorokat (GUILLON–BURGARELLA–BAUSANI 1981: 116).

Az egyházi hierarchia – majd a 10. századtól a világi hatalmasságok (l. alább) – egyre erőteljesebb befolyása idővel a monostorok szemléletét és életmódját is átalakította. A monostorok sokáig küzdöttek függetlenségük megőrzéséért az egyre erősödő befolyás ellen. Ismerünk olyan alapító okiratot a 11. század elejéről, mely teljes egészében a függetlenség megőrzésének vágya jegyében fogalmazódott (BMFD. 1: 146, vö. 1: 45).

A 10–11. században megfigyelhető egy másik, ellenirányú törekvés is. A monostor életéhez szükséges gazdasági feltételek megteremtése (melyekről az alapításban közreműködő egyházi hierarchia nem feltétlenül gondoskodik), továbbá a fosztogatók elleni védelem biztosítása okán megjelenik a protektorátus (*ἐφορεία*) intézménye (vö. GUILLON–BURGARELLA–BAUSANI 1981: 119,

BMFD. 1: 298). Mindez természetesen eredményezett feszültséget az egyházi hierarchia (mely már az alapításnál is egyre erőteljesebben működött közre, majd egyházz jogilag továbbra is felügyelte a monostort), illetve a fenti kívánalmaknak eleget tevő világi protektor (*ἔφορος*) között, aki viszont nem rendelkezett az alapításból fakadó jogosítványokkal. (Vö. „Gyakran magánszemélyek kezdeményezték egy-egy monostor alapítását [...], akiknek elvileg semmilyen befolyásnak nem volt a kolostorra.” SCHREINER 2002: 147.)

Az ideális állapot persze, ha e kettő egybeesik, de ez csak abban az esetben lehetséges, ha a protektor maga a császár, aki a cezaropapizmus okán egyházi előjáró, tehát alapító is lehet (vö. SCHREINER 2002: 147). Szép, magyar vonatkozású példa erre Szent László királyunk lányának, Piroskának mint bizánci császárnének a kezdeményezésére alapított konstantinápolyi Pantokrator-monostor, melynek „alapító okiratát”, *typicon*-ját maga Ioannes Komnenos császár állította össze (BMFD. 2: 737–74, részletek: MORAVCSIK /1988: 109–13.). Ennek jegyében sikerült a 10. századtól egyes monostoroknak függetlennek maradni (BMFD. 1: 194–5, 299). A sok visszaélésre is alkalmat adó protektorátus intézménye a 11. század második felének reformjával ért véget (kivéve természetesen a császári protektorátust), ez a kérdés azonban már nem érinti vizsgálódásunkat.

A keleti monostorok alapításával kapcsolatban van még egy figyelemre méltó megfontolnivaló. Jelesül az, hogy amit a nyugati szerzetesség *alapítólevél*-ként tart számon, az ebben a formában a keleti egyházban nem létezik. A keleti monostorok alapító dokumentuma jellemzően a *τυπικόν* (*typicon*), azaz eredetileg és elsősorban az adott közösségben végzendő liturgikus imádságok rendjét szabályozó írásmű (egyfajta *ordinarium*), melyhez a monostor életvitelére vonatkozó tovább előírások (*regulae*) társulnak (akár a monostor pénztárának kezelésén át a szerzetesek által fogyasztható bormennyiség szabályozásáig, vö. GUILLON–BURGARELLA–BAUSANI 1981: 118–9). A nyugati egyházban az ilyen jellegű iratok a szerzetesrendek alapokmányaivá váltak (*Regulae*), mint például a keleti minták nyomán egybeszerkesztett, később „szerzetesi alkotmánnyá” vált Szent Benedek-i Regula. Megjegyezzük továbbá, hogy nem csupán az alapítással összefüggésben, de egy már működő monostor számára akár jóval később is készíthetett *typicon*, ezért az alapításhoz kapcsolódó rendelkezést olykor *κτητορικόν τυπικόν* ’alapító *typicon*’ megnevezéssel szokás megkülönböztetni, ám ez nem feltétlenül szükséges. Az efféle iratok jellemző formája a *testamentum*, mely az alapító rendelkezéseként, egyfajta „végakarataként” fogalmazódik meg.

A középkori nyugati diplomatikában az *alapítólevél* jellemzően a fundator (azaz a külső alapító) által kiállított oklevél, mely a monostor- vagy egyházalapítás tényének említésén túl (birtok)adományokat és kiváltságokat is tartalmaz (például egy egyházmegye vagy egy monostor alapítólevele). Ezzel szemben a görög egyházban a *typicon* tekintendő „alapítólevél”-nek, mely természetesen csak egyházi személytől származhat (beleértve a császári családot, amint erre már utaltunk), azaz világi adományozótól, illetve a monostor felett őrökdő protektortól nem. Az *ἔφορος* által kiállított oklevél még abban az esetben is *adománylevél*, ha abban a tényleges egyházi alapításról is említés történik (vö. VeszprAd.). Nem tartjuk szerencsésnek a két rítus közötti efféle különbségeknek – a kutatástörté-

neten sajnálatos módon végigvonuló – terminológiai összemérését, vö. *apátnő* és *igumenia*, *érsek* és *metropolita* stb. Hasonlóképpen – a külső megítélő számára bármennyire is nagy a hasonlóság – nem azonosítható a keleti *ἔφορος* a nyugati *fundator*-ral. Későbbi latin oklevelezési gyakorlat is precíz terminológiával él a görög monostorok viszonylatában, l. például 1221: *rex Vngariae illustris, nobis insinuare curauit, quod abbatia de Wisegrad, Wesprimiensis Diaecesis, in qua ius obtinet patronatus, Graecos habet monachos* (F. 3/1: 310; a két funkció megkülönböztetéséhez lásd még a jelen tanulmány előző pontjában: *fundator et patronus*).

Mindezekből a veszprémvölgyi monostorra vonatkozóan az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: 1. A görög női monostor a protektorátus intézményének megléte (10–11. század) idején létesült. – 2. E keleti monostort világi személy (fejedelem, király) a bizánci kánonjog szerint nem alapíthatta, ő annak legfőbb *ἔφορος*-a, protektora lehetett (vö. még TIMKÓ 1971: 398). – 3. A korábban mondottakhoz kapcsolódva: e szerzetesközösségnek a nyugati terminológia szerint nincs *fundator*-a (nyugati monostor esetén ez az uralkodó lenne), csak *auctor*-a. (Ez utóbbi kilétét egyelőre homályban hagyjuk.) – 4. Az 1109-es *renovatio* jogilag szabatosan megkülönbözteti a monostor (görög nyelvű) *auctor*-át annak protektorától, ez utóbbira teljesen korrekt módon nem a *fundator*, hanem a sokszor ismételt *privilegium* szóval utal. Azt is láthatjuk, hogy a két uralkodó közt nincs különbség: protektori szerepben jár el mind az alapítást kezdeményező (*vetus privilegium*), mind a kiváltságokat megújító uralkodó (*novum privilegium*). – 5. Az alapításhoz szükség van a helyi püspök (vagy nagyobb egyházi méltóság) közreműködésére. – 6. A VeszprAd. tekintetében nem szerencsés sem az *alapítólevél* (KARÁCSONYI 1904: 39, 59, KOMJÁTHY 1971: 33, et passim, GYÖRFFY 1977/1983: 321, KRISTÓ szerk. 1999: 115, ÉRSZEGI 200: 159, FÜLÖP–KOPPÁNY 2002: 5, HOLLER 2011: 276, KMTLex., MKatLex. *veszprémvölgyi görög alapítólevél* stb.), sem a *typicon* (MORAVCSIK /1988: 79) megnevezés, azt a nyelvtörténet-írás mindvégig – diplomatikai szempontból is – helyesen nevezte *adománylevél*-nek.

5. Az uralkodó szerepe a veszprémvölgyi monostor alapításában. – Maga az uralkodó, aki – mint láttuk – a monostoralapítás keleti módozatában nem tekinthető alapítónak, protektorként a következőket teheti: 1. Megfogalmazhatja a monostoralapítás kívánalmát. (Ettől azonban – hangsúlyozzuk – nem válik alapítóvá, vö. SCHREINER 2002: 147.) – 2. Adományokkal (a létfenntartást közvetlenül biztosító adományokkal, birtokadományokkal, illetve egyéb kiváltságokkal) gondoskodik a monostor fenntartásáról. – 3. Jogilag (és ha szükséges, fizikai erővel is) biztosítja a monostor életének nyugalmát. A Veszprémvölgyi adománylevél lényegében e három kitéltet fogalmazza meg.

A monostoralapítás kezdeményezése a lehető legünnepélyesebb helyen, az intulatiót is megelőzve az oklevél élén, közvetlenül az *invocatio verbalis* után áll: *ἐντέλλομαι* 'megbízok vmivel vkit; elrendelek, parancsolok vkinek vmit; rendelkezem vmire nézve'. A jogi nyelvezetet visszaadni kívánó magyar fordításokban ekként találjuk: „rendelem <ezennel>” (CZEBE 1916: 17), „Rendelem” (MORAVCSIK 1938: 410) „így rendelkezem” (MORAVCSIK /1988: 80; jegyzetek-

kel: KRISTÓ szerk. 1999: 116–7), illetve „rendelkezem” (GYÖRFFY 1977/1983: 321). Ünnepélyes helyéről azonban az oklevél bevezető részének legvégére került (kivéve MORAVCSIK korábbi fordítását, mely helyén hagyja a rendelkező igét: „Rendelem én, István, a keresztény”, 1938: 410), továbbá kötelező bővítmények nélkül áll (e medialis alak esetében ez nem szokványos), ezek grammatikai okáról később szólunk. Ugyancsak ezzel összefüggésben tudunk majd rávilágítani arra, hogy ez a kifejezés valóban az alapítás szándékára, s nem – mint ezt a magyar fordítások szövegéből következnek – a rendelkező részben leírtakra vonatkozik.

Ezen a ponton érdemes rácsodálkozni e kifejezés szépségére, melyet a fordítások hűvös jogi nyelve nem képes visszaadni. Az *ἐντέλλομαι* ugyanis csak bibliai konnotációival együtt értelmezhető a maga mélységében és kifejező erejében. Tudvalevő ugyanis, hogy ez az igealak pontosan ebben a formában a Septuaginta görög nyelvű ószövetségi szövegében (egyetlen kevésbé jelentős előfordulástól: 2Sám⁴ 13, 28 eltekintve) csupa hangsúlyos, ünnepélyes helyen bukkan elő: 1. Apa a fiához: Ter 27,8 (Izsák, mielőtt fiának továbbadná az áldást); Tób 14, 8 (Tóbiás utolsó szavai, „végrendelete”); Péld 5, 2; 6, 3. – 2. Isten rendelkezik: Kiv 7, 2; 34, 11; Jer 27, 21; Ám 9,9; Zak 1, 6. – 3. Isten (a szövetségkötéssel összefüggésben) kéri parancsainak megtartását: MTörv 4, 2. 40; 6, 2. 6; 7, 11; 8, 1.11; 10, 13; 11, 8. 13. 22. 27. 28; 12, 11. 14. 28; 13, 1.19; 15,5. 11. 15; 19, 7. 9; 24, 18. 20. 22; 27, 1. 4. 10; 28, 1. 13. 14. 15; 30, 2. 8. 11. 16.

Talán még ennél is figyelemre méltóbb a görög nyelvű újszövetségi szövegben – szintén ugyanezen grammatikai formában – található mindösszesen két előfordulása. Mindkét említés Jézus szájából hangzik el, méghozzá egymás után, a lehető legünnepélyesebb keretek között: az utolsó vacsorán. Jézus – egyben búcsúzásként is (vö. „búcsúvacsora”) – utolsó kéréseit, meghagyásait, parancsait fogalmazza meg legközvetlenebb tanítványai számára: Jn 15, 14: *ὁμοῦ ἐστε εἰὰν ποιῆτε ἃ ἐγὼ ἐντέλλομαι ὑμῖν* ’ti a barátaim vagytok, ha megteszitek, amit én parancsolok nektek’, illetve Jn 15, 17: *ταῦτα ἐντέλλομαι ὑμῖν, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους*. ’ezeket azért parancsolom nektek (vagy: az az én parancsom), hogy szeressétek egymást’ (a közkeletű bibliafordítások közötti különbség problematikájára nem kívánok kitérni).

Azt a bibliai konnotációt egyébként, mely a vonatkozó ó- és újszövetségi helyek együttlátásából tárul elénk (rendelkezés, tanítás, örökül hagyás, gondoskodás, ünnepi pillanat stb.), maguk a bibliafordítások sem képesek visszaadni. Már a latin Vulgata is birkózik a szóval, nem egyetlen megfelelővel fordítja. Csak az újszövetségi helyeket idézve: a) Jn 15, 14: *praecipio* ’előír, megszab’ (itt a ’tanítás, oktatás’ mozzanata sejlik fel, vö. lat. *praeceptor* ’tanító’ [← úsz.-i gör. *ἐπιστάτης* ’tanító, oktató; <a héb. *rabbī* fordításaként:> mester’]; – b) Jn 15, 17: *mando* ’rábíz, átad’ (itt pedig a ’rendelkezés, megbízás’ jelentés kerül előtérbe, vö. lat. *mandatum* ’megbízás, meghagyás; rendelkezés, parancs’ [← úsz.-i gör.

⁴ A bibliai könyvekre a magyar nyelvű katolikus kiadásokban szokásos rövidítésekkel hivatkozunk.

ἐντολή 'megbízás, utasítás, parancs', vö. VeszprAd. ἐντέλλομαι; a héb. *micwāh* fordításaként 'parancs; a részletek elrendezése').

A VeszprAd. görög szövegét fogalmazó (minden bizonnyal egyházi) személy jogi szemmel nézve is precízen járt el, amikor oklevele élére az ἐντέλλομαι szót választotta. A monostor felszentelése, illetve a birtokokba történő beiktatás alkalmával felolvasott szöveg görögül értő hallgatói számára ugyanakkor egészen biztosan megjelent ez az oklevelet még ünnepélyesebbé tevő bibliai konnotáció (további bibliai „áthallásra” vö. DARKÓ 1917: 342–3; az oklevél bizánci liturgiával való kapcsolatára pedig l. KRAJNYÁK 1925–1926). Ha az oklevél magyar fordítása e jelentésbeli gazdagságot nem is tudja visszaadni, célszerűnek látszanék legalább az ígét az oklevél élén, kitüntetett helyzetében megőrizni.

Az ünnepélyes bibliai konnotáción túl – és persze elsődlegesen – szerkesztésbeli oka is van annak, hogy az ige az oklevél szövegtörzsének élére került. A két, egyes szám első személyben megfogalmazott ige két fontos szerkezeti egységet vezet be: ἐντέλλομαι 'elrendelem' (ti. a monostor megalapítását) – καὶ δίδωμοι (klasszikus helyesírással: δίδωμι) 'és adományozok' (ti. birtokadományokat). Már csak ezért sem szerencsés a magyar fordítások eljárása, melyek mindkét ígét az adományozó részre vonatkoztatják. (Az elsőt talán tágabb jelentéssel felruházva, belefoglalva további kiváltságokat és rendelkezéseket – például az átokformulát – is, míg a másikat nyilván csupán a birtokadományokra értve.) Az oklevél élén álló ünnepélyes ige – mint látni fogjuk – kétséget kizáróan az első részt, az alapítás szándékának megfogalmazását vezeti be. A monostoralapítás ezen ünnepélyes szándéknyilvánítása azonban – ne feledjük – a keleti gyakorlat szerint nem avatja alapítónak az uralkodót.

A protektor legfontosabb feladata a monostori élet gazdasági feltételeiről való gondoskodás. Az adománylevél lényegében erről szól. A részletesen felsorolt birtokadományok mellett az uralkodó egyéb kiváltságot is ad: a monostor fennhatóságát elfogadni nem akarók elűzésének lehetőségét (a filológiai problémáról részletesen és meggyőzően: HOLLER 2012: 55). A védelmet pedig – minden szóba kerülhető világi és egyházi hatalommal szemben (fentebb említettük, hogy a korszakban a protektor és az egyházi hierarchia érdekei is gyakran feszültek egymásnak) – a szokásos átokformula keretében biztosítja. Lényegében ennek a védelmi kötelezettségnek tesz eleget egy évszázad múltán Kálmán király a megújító oklevél kiállításával.

A magát Στέφανος-nak nevező uralkodónak az alapításban játszott szerepére az 1109-es megújító oklevél latin szövege – mint már említettük – jogilag is pontosan, a *privilegium* 'kiváltság(levél)' szóval utal: *hoc priuilegiu(m), totu(m) priuilegiu(m) s(an)c(t)i stephani, uetus p(ri)uileg[i]u(m), ipsu(m) p(ri)uilegiu(m), uet(us) aut(em) p(ri)uilegiu(m), in ueteri, in veteri p(ri)uilegio*, ugyanazzal a szóval, amellyel a renovatio önmagára is mutat: *nouu(m) [sc. privilegium], in hoc p(ri)uilegio, in nouo [sc. privilegio]* (átírva az eredeti oklevélszövegből). A két oklevélre, illetve uralkodóra vonatkozó azonos szóhasználat, a terminológia konzekvens volta arra enged következtetni, hogy a latin nyelvű oklevél összeállítója tisztában volt mind a korábbi, mind a jelenlegi uralkodó protektori szerepével, ennél fogva „Sanctus Stephanus”-t sem nevezi alapítónak, azaz a nyugati szóhasz-

nálat szerint *fundator*-nak. Erre persze elméletileg nem is lenne szükség (nem teszi ezt például a Tihanyi alapítólevél szövege sem), ez esetben mégis figyelemre méltó a fogalmazó eljárása, hiszen a szöveg világosan beszél egy, az uralkodó személyétől különböző másik személyről, aki viszont tényleges alapító, mégpedig *auctor* szerepkörben. Ki lehet ez a rejtélyes, görög nyelvű monostoralapító?

6. Az alapító feladatai. – A donator-protector szerepének áttekintése után vegyük sorra, melyek a tényleges alapító feladatai! 1. Legelső mozzanatként a kiválasztott helyre (mely a későbbi időkben persze a donatortól is függhetett) a hierarchia képviselője személyes áldását adta, mellyel engedélyt szentesítette (vö. Iustinianus: Nov. 5. c. 1.). Csak ezután kerülhetett sor – a maga fizikai valóságában is – a monostor létrehozására: sziklafalak kivájására a szerzetesi cellák számára (*πέτρα*), a cellákat összekötő folyosók megépítésére (*λαύρα*) stb. Számos feljegyzés tanúskodik még a 10–11. századra vonatkozóan is annak emlékére, hogy az alapító „a saját kezével vájta ki a sziklát” (magyar vonatkozásban: PRT. 10: 496–7, DHA. 282; vö. SZENTGYÖRGYI 2010b: 306–7). Főként ilyen típusú monostorok kialakítására nem alkalmas földrajzi környezetben azonban épületeket (*μοναστήριον, μονή*) emeltek. (Később a sziklamonostorokat is ilyen épületek váltották fel, l. például a Meteora monostorait.) A monostor fizikai értelemben vett létrehozása tehát az alapító vezetésével a közösség feladata volt. (Ha erről alkalmasint a donator gondoskodott, a jogi körülmények akkor sem változtak.) – 2. Benépesíti a monostort. Mivel – mint korábban utaltunk rá – nem a „szerzetesrend” alapít monostort, az alapítónak (nem csupán szokásos diplomatikai-historiográfiai fordulat, amint például a Tihanyi alapítólevélben olvassuk) valóban össze kell gyűjtenie – akár különböző helyekről meghívva – a szerzetesek közösségét. Ez a mozzanat a korai időkben jellemzően megelőzte a monostor létrehozását, hiszen maguk a szerzetesek alakították ki otthonukat. (Szemben a *fundator* alapította nyugati monostorokkal, ahol a benépesítést megelőzően volt szokás biztosítani a „lakhatást”, vö. SZENTGYÖRGYI 2010a: 16.) – 3. A közösséget irányítja, kormányozza, annak kánonjogi értelemben előjárója lesz. – 4. Megszervezi a szerzetesek mindennapi életét: imádság- és életrendjét, azaz szabályokat ad. Ezt lehetőség szerint írásban is rögzíti, azaz összeállítja a monostor „alapító okiratát”, a *κτητορικὸν τυπικόν*-t. Fontos megjegyeznünk, hogy ennek összeállítója olykor a püspök (vö. pl. BMFD. 3: 960; 3: 1107) – illetve a metropolita, esetleg a pátriárka vagy maga a császár –, aki egyházi felügyeletet gyakorol a monostor fölött. Női monostor alapítása esetén pedig szinte természetes, hogy a *typicont* a helyileg illetékes püspök fogalmazza meg (vö. BMFD. 3: 954), illetve gyakran az alapítással kapcsolatos valamennyi feladatot átveszi. Ekként – bár szerzetesként értelemszerűen nem tagja a monostornak – ő a monostor „hivatalos” alapítója és az *igumenia* fölé rendelt előjárója.

Az uralkodó szerepéről és ezzel összefüggésben az oklevél tartalmáról eddig elmondottaknak látszólag ellentmond, hogy a VeszprAd. szövegében a közvetlen alapításra vonatkozó valamennyi kitélt megtaláljuk: 1. A monostor létesítése: *ποιούντα [...] μοναστήριον*. – 2. A monostor benépesítése: *ἐν αὐτῷ ἀθρύσας πλήθος μοναζουσῶν*. (Az *ἀθρύσας* participium a létesítéshez képesti előidejű-

séget is kifejezi.) – 3. A közösség irányítása, vezetése: *διοικῶντα*. A *διοικέω* ige jelentése: 'igazgat, kormányoz'. A magyar fordításokban pontatlanul: *szerveztem* (CZEBE 1916: 17), *szervezve* (MORAVCSIK 1938: 410), *felállítottam* (MORAVCSIK /1988: 80), *fenntartva* (GYÖRFFY 1977/1983). – 4. Az ima- és életrend szabályozása: *καταστένοντα* [olv. *κατασταίνοντα*]. A *κατασταίνω* ige jelentése 'kialakít, megszervez, elrendez'. A magyar fordítások közelítőleg jól adják vissza: *berendeztem* (CZEBE 1916: 17, MORAVCSIK /1988: 80), illetve *berendezve* (MORAVCSIK 1938: 410, GYÖRFFY 1977/1983), amennyiben az életrendet, annak szabályozását értjük alatta. A négy feladatból három participium imperfectumban áll (folyamatos melléknévi igenév), ám accusativus esetűek, azaz az alannyal (*ἑγῶ*) nem egyeztethetők.

Az accusativusban álló participiumok határozói igeneves (illetve ezt feloldó időhatározói mellékmonddal történő) fordítása egyfelől az oklevelünk korai latin fordításában felbukkanó gerundivumos szerkezetek öröksége lehet („Iubeo ego Stephanus [...] erigendum, administrandum, et constabiliendum Monasterium”, PÉTERFFY 1741: 6; vö. HORVÁT 1834: 89). Másfelől az ezredforduló bizánci görögségében valóban előfordul az *-οντα* végű accusativusban álló (ragozhatatlanként viselkedő) participium adverbialis, illetőleg állítmányi szerepben (BROWNING 1983: 64). Ez a korábbi fordítóktól kényszeredetten alkalmazott értelmezés azonban egyháztörténeti, illetve kánonjogi szempontból nem tartható, hiszen ezek a feladatok a keleti rítusban nem vonatkozhatnak nem egyházi személyre, ezenfelül grammatikai (az *ἐντέλλομαι* mediális alak vonzat nélkül áll) és szerkezeti (*ἐντέλλομαι ... καὶ δίδομαι* 'elrendelem ... és adományozok') szempontok alapján sem igen feltételezhető.

Csupán érintőlegesen jegyezzük meg, hogy a magyar fordításoknál korábbi latin fordítás gerundivumos szerkezetei mindenben a fenti értelmezést támogatják: „Iubeo ego Stephanus [...] erigendum, administrandum, et constabiliendum Monasterium Santissimae Dei Genitricis” (PÉTERFFY 1741: 6; vö. HORVÁT 1834: 89), azaz: 'elrendelem én, István [...] a legszentebb Istenszülő monostorának felállítását, kormányzását és megerősítését”.

Mivel a szövegben a tényleges alapító kilétét homály fedi, ezért volt lehetséges, hogy a közvetlen alapítással kapcsolatos feladatokat a korábbi fordítások – a nyelvtani egyeztetés problémás volta ellenére – az uralkodónak tulajdonítsák, továbbá ugyancsak ezért kellett a *διοικέω* 'igazgat, kormányoz' ige származékát a *szervez*, *felállít*, vagy a *fenntart* megfelelőkkel átültetni, hiszen nyilvánvaló, hogy az uralkodó nem lehet a monostor kánonjogi értelemben vett kormányzója, elöljárója. Ki tehát ezeknek a cselekvéseknek az ágense, közvetlen végrehajtója?

7. A veszprémvölgyi görög monostort alapító *auctor* –

A) Mielőtt felfednénk a titokzatos alapító személyét, vissza kell röviden térnünk Kálmán király renovatiojához. A megújító oklevél elé azért került a görög szöveg, „hogy a régi és az új összehasonlításából biztosan kiderüljön az igazság” (ÉRSZEGI GÉZA fordítása: ÉRSZEGI 1988: 9). Ez egyben magyarázza, hogy az eredeti oklevélen minden bizonyonnyal szereplő dátum és az esetleges aláírások miért maradtak le. Nem hanyagság vagy figyelmetlenség lehet tehát az ok, hanem az,

hogy az összehasonlítás szempontja immár nem indokolta ezen oklevélrészlet átmásolását: „hiszen a régi privilégium elvesztette hitelességét” (ÉRSZEGI 1988: 8).

Az összehasonlíthatóság igénye ugyanakkor arra is utal, hogy Kálmán király kancelláriájában értették a görög szót. Pontosabban Simon pécsi püspök, aki a vizsgálatot lefolytatta, a görög szöveggel szembesítve állította össze a renovatiót. Miért volt szükség a pécsi püspökre a veszprémi egyházmegye területén, és ha rá volt szükség, miért kellett, hogy ez a vizsgálat „a veszprémi püspök egyetértésével” ÉRSZEGI 1988: 9) történjék? Azt hiszem, a válasz igen egyszerű. A vizsgálat lefolytatására a helyi püspök az illetékes, ekkor még a rítus különbsége ellenére is, ugyanis a Lateráni Zsinatig (1215) azonos területen nincs ketős egyházkormányzat. Ha nem ő folytatja le a vizsgálatot, illetékessége révén szükség van a beleegyezésére. Miért bízták az eljárást a pécsi püspökre? Feltételezésünk szerint azért, mert a veszprémi püspök nem tudott görögül. Ezzel szemben Simon pécsi püspök görög ügyekben Kálmán királynak – nemcsak a helyi, de a nemzetközi diplomácia színterén is – a jobbkeze volt. (1108-ban a bizánci császár és a tarentumi Bohemund ún. devoli szerződésének aláírásakor Kálmán királyt – Peres ispán mellett – Simon püspök képviselte, lásd MORAVCSIK /1988: 107, DHA. 359.) Mindezek nyomán nemigen látom indokoltnak, hogy más okot keressünk a pécsi püspök jelenlétére. HOLLER a veszprémi püspök mellőzését az ügyben való érintettségével magyarázza (2012: 58). Egy száz évvel későbbi igény alapján úgy véli, hogy az akkori apátnő a veszprémi püspökkel kerülhetett ellentétbe az egyházi tized miatt. E feltevést a megújító oklevél szövege nem támasztja alá. Egyebekben éppen akkor nem lett volna szükség a veszprémi püspök beleegyezésére, ha a pereskedésben ő maga is érintett.

Számunkra e ponton Simon püspök személye válik fontossá. A bizánci érdekeltsgű nemzetközi diplomáciában való részvétele okán nem kétséges görög nyelvtudása, de feltételezhetjük ezen túl a bizánci egyház szokásaiban való tájékozottságát, illetve a latin mellett a görög diplomatikában való jártasságát is. Ilyen ismeretekkel felvértezve Kálmán király minden bizonnyal őt találta a leginkább alkalmas személynek a veszprémvölgyi monostor ügyének a kivizsgálására. Nemigen lehet tehát kétséges, hogy a görög nyelvű adománylevél minden kitételével (jogi értelemben is) tisztában van (KUMOROVITZcal szemben ugyanígy HOLLER [2012: 63] is), és nyilván ugyanez mondható el a közreműködésével szerkesztett latin oklevélről is. Így, ha Simon püspök (és oklevélkiadó környezete) a monostor görög nyelvű *auctor*-át említi, akkor ő nem pontatlan, nem téved, a görög szövegből pontosan meg tudta állapítani az *auctor* (értsd: egyházi személy, „belső” alapító) kilétét. Ha neki sikerült, talán nem esélytelen, hogy mi is megtaláljuk. Vizsgáljuk meg tüzetesebben – a korábban kritika alá vett fordítások elmellőzésével – az eredeti szöveget!

B) A dispositiót megelőző szövegegységben állítmányi szerepben egyetlen ragozott ige fordul elő, a már részletesen bemutatott *ἐντέλλομαι* 'elrendelem'. (Előtte írásjel áll, a DHA. ezért közli – helyesen – mondat élén, nagybetűvel: 85, ugyanígy MORAVCSIK /1988: 81.) Alanya: *ἐγώ*⁵ (ti. *στέφανος χριστιανὸς ὁ καὶ*

⁵ Az oklevélszöveg részleteit (továbbra is) GYÖRFFY szövegkiadása (DHA. 85) alapján köz-

κράλ[ης]). Az aktív jelentésű mediális igealak szokásos bővítményei (‘elrendelek valakinek valamit’: *τινὶ τι*, *τινὶ* + inf., *τινὶ ἵνα* + coni.) mellett – mint kívánságot jelentő ige – acc. cum inf. is várható. Szövegünkben azonban e bővítmények egyikét sem találjuk, helyette – a klasszikus görögben és a koinéban ilyen esetben szokatlan – accusativus cum participio(nak tűnő) szerkezetek indulnak: *ἐντέλλομαι [...] ποιοῦντα καὶ διοικοῦντα καὶ καταστένοντα*, azaz: *Elrendelem [...], hogy hozza létre, irányítsa és szabályozza* – mindhárom participium tárgya: *τῷ μοναστήριον*, a monostort. A szerkezet ágensét szintén accusativusban várnánk, sőt az igenevek hímnemű alakjai azt is elárulják, hogy ez biztosan nem az igumenia. A szöveg folytatásaként a monostor titulusa áll, természetesen genitivusban: (*τῷ μοναστήριον*) *τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου*, a legszentebb Istenszülő (monostorát). Ennek nyomában még két bővítményt találunk: *εἰς τῷ βεσπρῆμ [...]*, *Veszprémbe(n)*; illetve: *τοῦ μητροπολίτου*. Az ez utáni *καὶ [...]* kötőszóval új szerkezet, új mondatrészlet indul.

Ezen a ponton két lehetőségünk marad:

1. A *τοῦ μητροπολίτου*-t szintén a *μοναστήριον* jelzőjének tekintjük, és megtartjuk az eddigi fordítások kínálta értelmezést: *érseki* (pontosabban *metropolitai*) *monostor(á)t*. Ez esetben számolnunk kell a következőkkel: a) nincs ágensünk, b) a „levegőben lógnak” a semmivel nem egyeztethető accusativus esetű hímnemű participiumok, c) végkövetkeztetésként grammatikailag értelmezhetetlen szöveg áll előttünk, mely továbbra sem engedi meg, hogy az alapítás elemeit az uralkodónak tulajdonítsuk.

2. Megtaláltuk a monostor alapítóját. Mivel egyházi személyt kerestünk, a szöveg pedig ehelyütt mást nem említ, ez igen valószínű. A probléma csupán az, hogy ezen egyházi személy a várt *τὸν μητροπολίτην* accusativus helyett genitivusba került: *τοῦ μητροπολίτου*. Mivel a mondat nyelvtanilag így nem rakható össze (igazolják ezt a korábbi fordítások kényszermegoldásai), okkal feltételezhetjük, hogy az itt szereplő genitivus a másoló tévesztése.

Az eset eltévesztése több okból is bekövetkezhetett: a) Az ágens nagyon messze került a participiumoktól. Ez az eljárás mind stilisztikai, mind devocionális szempontból indokolt, hiszen így a szerkezet elemei közrefogva emelik ki a mondat legfontosabb részét, minden tevékenység célját: „a legszentebb Istenszülő monostorát”. Mindez azonban nem kedvezett a másolónak, akinek az egymástól távolabb került szerkezetrészek összetartozása már elkerülhette a figyelmét. – b) A szövegben az ágens előtt közvetlenül a *τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου* genitivusban álló szerkezet áll. A megelőző genitivus ragja, még inkább a rag nőnemben ritkább, hímnemre jellemző alakja progresszív asszociációt eredményezhett. – c) Paleográfaiilag a *τὸν* végi *ν* igen könnyen olvasható *υ*-nak, különösen a *θεοτόκου* szó után. (Az eredeti oklevelet – mely feltehetően egy tűzvész során semmisült meg [SZÉKELY 1942: 13] – nem ismerjük, de az előttünk álló másolat írásképe azt mutatja, hogy a két betű olykor alig megkülönböztethető.) A névelő elírása pedig már könnyen magával hozhatta a *μητροπολίτης* genitivusi *-ου* vég-

löm, de a nagybetűsítéstől és a klasszikus helyesíráshoz mért javításoktól eltekintek (l. i. h. jegyzetek). A rövidítést – a szövegkiadástól eltérően – jelzem.

ződését. – d) Bármely paleográfiai-grammatikai ok is működhetett közre, a tévesztést nagyban befolyásolhatta, hogy az ekként módosult szöveg is értelmes, ráadásul „a metropolita monostora” pontosan ugyanazt fejezi ki, tudniillik, hogy a monostort a metropolita alapította. – e) Végezetül a tévesztést nagyban elősegíthette, hogy (ha a másoló esetleg jóval előre tekintett) a szövegben később valóban előfordul a *τοῦ μητροπολίτου* – ezúttal valóban a *monostor* jelzőjeként – immár vitán felül helyesen, genitivusban. (Mivel a teljes oklevélszöveg az e tanulmányban összefogott elemzésnek nem célja, csupán megjegyezzük, hogy az oklevélben nem ez az egyetlen hely, ahol feltehető esetévesztés miatt válik a szöveg nehezebben értelmezhetővé, vö. HÓMAN 1917: 125–32.)

C) Jól tudjuk, íráshiba feltételezése a filológiának mindig ingatag talaja. Ezúttal azonban hangsúlyozni kívánjuk a következőket: 1. E korrekció nélkül grammatikailag nemigen értelmezhető a szöveg, amint ezt a korábbi fordítások félreértelmezései szemléltetik. 2. E kis – grammatikailag indokolt – igazítás művelődéstörténetileg semmit nem ad hozzá ismereteinkhez, hiszen az előttünk álló szövegváltozat alapján is kijelenthetjük, hogy *a metropolita monostora* az, amit a metropolita alapított. A különbség csupán annyi, hogy a mondat nyelvtanilag is értelmezhetővé, az alapító személye pedig egyértelműbben azonosíthatóvá válik. 3. Ha e korrekciót nem alkalmazzuk, és meghagyjuk a szöveget a maga grammatikai homályában, akkor sem jogosít fel bennünket semmi arra, hogy a *τῷ μοναστήριον ... τοῦ μητροπολίτου* 'a metropolita monostora' szövegrész (így fordítja „szó szerint” BAÁN 1988: 749–50 is) – az alapítás mozzanatától függetlenül – a püspök joghatósága alól történő kivétele, illetőleg közvetlenül az érsek alá helyezése jelentésben értelmezzük „érseki monostor”-nak. Mivel az oklevél szövege az alapítás mozzanatait említi (melyeket – sokszor hangsúlyoztuk – az uralkodónak nem tulajdoníthatunk), ebből az következik, hogy azért „érseki” a Veszprém-völgy monostora, mert a metropolita alapította. (Ezzel együtt persze joghatósága is „metropolitai”, csak éppen semmiféle „kivételről” nincsen szó.)

D) Röviden érdemes kitérni arra a kérdésre is, honnan eredhet a kutatóknak immár száz éve fejtörést okozó probléma, miszerint a monostor a püspök joghatósága alól kivett „érseki joghatóságú” (vö. CZEBE 1916: 90–2, DARKÓ 1917: 343, GYÖRFFY 1997/1983: 321, FÜLÖP–KOPPÁNY 2002: 7, HOLLER 2012: 62–4 stb.). Ez egy fordítástechnikai kényszer és az alapítással kapcsolatos félreértés együttes eredménye. A fennmaradt másolatban egymás mellett álló két genitivus (*τῷ μοναστήριον τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τοῦ μητροπολίτου*) ugyanis nem fordítható magyarra két birtokos jelzővel: **a legszentebb Istenszülőnek a metropolitának a monostorát*. Valamelyik birtokos jelzőt tehát át kellett alakítani. Ha a másodikat választjuk, két lehetőség kínálkozik: 1. *a legszentebb Istenszülőnek a metropolita által alapított monostorát*, vagy: 2. *a legszentebb Istenszülő metropolitai („érseki”) monostorát*. Itt jut szerephez az alapítással kapcsolatos félreértés: mivel a kutatástörténet mindeddig az uralkodót tekintette alapítónak, szóba sem jöhet az első lehetőség, azaz fordítóink (először CZEBE 1916: 17, majd nyomában mindenki más) természetes gesztussal választották a második változatot. (Megjegyezzük, hogy a szövegrész fordítása, ha nem is gördülékenyen, az

első genitivus átalakításával is lehetséges lett volna: *a metropolita legszentebb Istenszülőnek szentelt monostorát.*) Ezzel együtt azonban új értelmet kellett adni a *metropolitai* jelzőnek. Ezt egyes kutatók a 11. század elején a veszprémi püspök és az esztergomi érsek relációjában, míg mások a „Turkia metropolitája” által biztosított kiváltságokban vélték megtalálni. Mindez generálta azt a – nézetünk szerint nem létező – problémát, hogy az 1109-es megújító oklevélben „miért nincs utalás [...] az érseki fennhatóságra” (HOLLER 2012: 62). (E kérdésben szándékosan tekintünk el a saját értelmezésünktől, miszerint a *metropolita* eredetileg accusativusban állhatott a szerkezet ágenseként, így leginkább alannyal fordítandó. Az el-mellőzés egyik oka, hogy ez az értelmezés – az alapító személyének felfedésén túl – ezt a problémát egyszerűen kikerüli. A másik: rá kívánunk mutatni, hogy megfontolásainkat nem a szövegkonjektúrára építjük.) Amennyiben tehát a metropolita alapította a monostort, (keleten) természetes, hogy a joghatósága alá tartozik. Ugyanezt állítja – és nem többet – az oklevélbeli másik előfordulás is: „és más egyebeket is adományozok a legszentebb Istenszülőnek, [azaz] a metropolita monostorának” (a patrocíniumi névhasználatot is kibontó értelmezéssel: „a legszentebb Istenszülő tiszteletére szentelt, a metropolita által alapított monostornak”).

Az oklevél megújításának korára a monostor természetesen került a veszprémi latin püspökség egyházi hatóköre alá. Ezzel együtt a feltehető bizánci „érseki fennhatóságának” (l. a következőkben) később az esztergomi érsekre történő „átruházása” legalábbis furcsa lenne. Ha pedig az egyházkormányzati rítusváltás „szabályszerűen” történt, nincs mit keresnie a renovatio szövegében az „érseki fennhatóságnak”, éppen annak „hiánya” a természetes. A még későbbi exemptio védelme, a veszprémi püspökkel szembeni függetlenség megőrzésére való törekvés ugyanakkor már a ciszterci konstitúciókban leli magyarázatát [pl. 1297: F. 6/5: 93; vö. SZÉKELY 1942: 14].)

Mindezek fényében az évszázados diskurzus a monostor különleges, „érseki fennhatóságáról”, illetve ennek későbbi elhallgatásáról okafogyottá válik.

E) A monostor megalapítását elrendelő leírás az alapító három feladatának említése után még egy mozzanatot tartalmaz. Ebben a mondatrészletben azonban nem folytatódik a participium imperfectumok sora, itt azoktól eltérően participium aoristit találunk, s ráadásul nominativusban: *ἀθροῦσας*, 'összegyűjtván; aki / miután összegyűjtötte' (ti. szerzetesnők seregét). Ez a nyelvtani forma immár megengedné, hogy az uralkodóra vonatkoztassuk, az előzőek fényében azonban nem könnyen elképzelhető, hogy a metropolita alapító tevékenységétől mintegy függetlenül az uralkodó maga gyűjtené össze (mint említettük, akár különböző helyekről) a szerzetesnőket. Ebben az esetben mégis okkal hagyhatjuk meg a kétértelműséget. Feltételezhetjük egyfelől, hogy a metropolita az, aki tényszerűen összegyűjti az új monostor lakóit, a participium az ágenssel így értelmi egyeztetés útján kapcsolódhat össze. Másfelől, ha az uralkodóra vonatkoztatjuk (ez esetben formulaként: hasonló szövegezést találunk például a Tihanyi alapítólevélben), akkor műveltető értelmet tulajdoníthatunk az igenévnek, mivel feltehetően az uralkodótól ered az a gondolat, hogy női monostor alapítására kerüljön sor. Közben grammatikai szempontból az első értelmezést tartom valószínűbbnek, művelődéstörténetileg mindkettő – együtt is – helytálló lehet. (Csupán megjegyezzük, hogy

a korábbi participium imperfectumokkal szemben az aoristi használata a korábban említett művelődéstörténeti megfontolásokkal teljesen egybevágva megelőző cselekvésre utal, míg az *ἐν αὐτῷ* 'benne' [azaz: a monostorban, ti. gyűjtse össze] inkább azt sugallja, hogy az épület már beköltözhetően várja lakóit.)

F) Mindezek alapján az oklevél bevezető szövegrészletének fordítását a következőképpen javaslom: „Az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. Elrendelem én, a keresztény István, egész Magyarország királya, hogy a metropolita hozza létre, irányítsa és szabályozza a legszentebb Istenszülő monostorát Veszprémben – összegyűjtve benne szerzetesnők seregét –, a magam, hitvesem és gyermekeim, valamint egész Pannónia lelki üdvéért; és adományozok magának a monostornak...”

G) A szakirodalom időről időre megkérdőjelezi, hogy a Veszprém-völgy első lakói valóban görög rítusú szerzetesnők voltak-e: KARÁCSONYI (1904: 40, 59–60, majd UŐ. 1927: 39) nyomán BÉKEFI (1907: 57–8) és HÓMAN ([1928]: 202), később SZENTPÉTERY (1930: 40; ezzel szemben UŐ. 1938: 193), HERVAY 1984: 192, BODÓ 2002: 41, FÜLÖP–KOPPÁNY 2002: 7, legutóbb TÓTH 2012. (A kérdéshez l. még: GUTHEIL 1930: 22, ill. 40, 35. j.) Az alapítás minden körülménye – melyeket újfent nem részletezünk (l. az uralkodó szerepéről, illetve az alapító feladatairól szóló fejezetekben) – keleti rítusú alapítást sejtet. Mind az oklevél görög szövegezése, mind az alapító görög nyelvűsége (vö. renovatio: „iuxta linguam auctoris monasterii graece scriptum”) ezt támogatja. A görög szöveg – e helyütt részletes elemzés alá nem vont – stílusa (szövegébe a bizánci liturgia formulái szövődnek, vö. KRAJNYÁK 1925–1926), szóhasználata (pl. *Istenszülő*, az „amíg csak áll ég és föld” bibliai szállóige), diplomatikai jellemzői (pl. a Szentháromság személyeit említő invocatio, az átok-formulában a 318 egyházatya említése) stb. mind-mind bizánci jellegére utalnak. Nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy mindezen jellemzők egy nyugati típusú monostor alapítását kísérik.

H) Összefoglalásul a következőket állapíthatjuk meg: 1. A veszprémvölgyi monostor lakói az alapításkor minden valószínűség szerint görög rítusú szerzetesnők. 2. A magyar uralkodó a monostor donator-patronusa. 3. Az alapítással és a monostor további életvitelével összefüggésben a (mindenkori) király szerepét – egyúttal az ezt írásba foglaló mindkét dokumentumot – a megújító oklevél a *privilegium* szóval jelöli. 3. A monostor alapítója a metropolita. 4. A középkori nyugati (latin) egyházjogi terminológiában ezt az alapítói szerepet az *auctor* szóval szokás jelölni, tehát a renovatio említése jogi értelemben korrekt. 5. Az *auctor* a renovatio említése szerint görög nyelvű. Ez nem feltétlenül anyanyelvére (ez sem kizárható), hanem – a latinnal szemben – rítusának nyelvére utal. A korabeli diplomatika vonatkozásában ugyanis indifferens az anyanyelv (például nem készültek oklevelek magyarul, arra hivatkozással, hogy valamely jogi ügylet szereplői magyar anyanyelvűek). A megújító oklevélben hangsúlyozott „görög nyelvűség” tehát az egyházi és diplomatikai latin nyelvvel áll szemben.

A 4. megállapításhoz egy észrevétel kívánkozik. A latin *auctor* és a görög „alapító” fogalma esetünkben nem fedi le egymást tökéletesen. A latin *auctor* – mint arra korábban rámutattunk – jellemzően oly módon előljárója a szerzetesközösségnek, hogy annak legalább időlegesen (mert esetleg később alapíthat újabb monostort, avagy nagyobb egyházi méltóságra emelkedhet) tagjává – apátjává –

válik. A Veszprém-völgy monostorát alapító metropolita szintén egyházi értelemben előjárója a női közösségnek, de értelemszerűen nem válhat annak tagjává. Ez téveszthette meg egy késői oklevél összeállítóját, amikor az 1109-es oklevelet idézve így fogalmaz: 1393: „pars anterior est scripta ex voluntate, ut dicitur, *fundatoris* dicti monasterii litteris grecis” (DHA. 370), azaz '(az oklevél) első része – amint erről említés történik – az említett monostor *fundator*-ának akaratából görögül íródott'. Annyiban igaz van az oklevél írójának, hogy a nyugati egyházban az olyan püspök, aki úgy alapít monostort, hogy a közösségnek nem válik tagjává, valóban *fundator* (l. korábban). Ez esetben azonban nem gyakorol előjárói jogokat, ellenben az általa alapított intézményről anyagilag gondoskodik. A veszprémvölgyi, keleti rítus szerint történő alapítás esetében azonban nem az alapító feladata a gazdasági feltételek megteremtése, s annak ellenére, hogy nem válik (nem válhat) a közösség tagjává, annak teljes jogú előjárója, tehát *auctor*-a. Ezen késői oklevél nem teremti meg tehát az alapját a két fogalom azonosításának (vö. DHA. 367, „h” jegyzet), sem annak, hogy a veszprémvölgyi monostor esetében *fundator*-t, azaz külső alapítót feltételezzünk.

(Folytatjuk.)

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hangtörténeti észrevételek a magyar–török kapcsolatok ürügyén* (Az U/FU/Ug alapnyelvi szókezdő mássalhangzók kettős képviselése a magyarban)

1. Nemrég jelent meg az ősmagyar nyelv törökségi jövevényszavairól írott gigantikus mű, RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD „West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian” című kétkötetes munkája, amely mind finnugor, mind magyar nyelvtörténeti szempontból fontos. Nagyrészt RÓNA-TAS ANDRÁS munkája a hangtörténeti fejtegetések sokasága. Tájékozott lévén a szerző mind az uráli, mind a magyar hangtörténetben, érdekesítő olvasmány e mű. Természetesen lehetetlen volt a megjelenés óta eltelt rövid idő alatt minden okfejtéssel alaposan megismerkednem. Több etimológiai megjegyzése, érvelése arra késztetett, hogy megvizsgáljak néhány olyan hagyományos nézetet, amelyek RÓNA-TAS professzorból ellenkezést váltottak ki. Most ezek egyikéről adok számot: az U/FU/Ug alapnyelvi **p*-, **t*- és **k*- magyar folytatóiról: **p* >> m. *f* ~ *b*, **t* >> magyar *t* ~ *d*, **k* >> magyar *h* < ~ *k*.

2. Az U/FU/Ug **p*- > m. *b*- és az U/FU/Ug **t*- > m. *d*- fejlemény régóta foglalkoztatja a finnugristákat és a magyar nyelvtörténészeket. Legújabbán RÓNA-TAS és BERTA idézett munkája (2011) vette elő ezt a kérdést. RÓNA-TAS ekképpen fogalmazta meg véleményét:

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a 2012. június 12-i, a Róna-Tas András professzor 80. évének betöltése alkalmából rendezett ülésén.